

Карачаг Абдуллах

**ТҮРК АРХИТЕКТУРАСЫНДАГЫ ГИПС ЖАСАЛГАЛАР
(Материал, иштетүү ыкмасы жана тарыхый өнүгүшү)**

Карачаг Абдуллах

**ГИПСОВЫЕ УКРАШЕНИЯ В ТЮРКСКОМ ИСКУССТВЕ
(Материал, техника и историческое развитие)**

Karachag Abdullah

**PLASTER DECORATIONS IN TURKIC ART
(Material, Technical and Historical Development)**

УДК: 81-27

Гипс – табийгатта таш түрүндө кездешет. Гипс курулуштан тартып, айкелчиликте, чачпакты (учтук ж.б.у.с. чачты бекитүү үчүн колдонулган буюмдар) кооздоодо, реставрацияда жана медицинага чейин ар кайсы тармакта байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жаткан материал. Гипстин суюк түрү (штукатурка) анын курулушта колдонулган эң жөнөкөй түрү.

Суюк гипс менен тегиз бетти боёп, сүрөт тартуу аркылуу жасалган дубал сүрөттөрү (фреска) кооздоонун кеңири жайылган түрү болуп саналат. Гипс негизги материал деп эсептелген ар кандай жайларды жасалгалоодо, бул материалдын ар түрдүү ыкма менен формага келтирилгендиги байкалат. Бул ыкмалардын бири калыпка келтирүү болсо, экинчиси оюу ыкмасы. Анатолиядагы Бейликтер мезгилине таандык курулуштарда байкалган үлгүлөр: «малакари» деп аталган курулушта колдонулган боёлгон гипс жасалгалардын жасалышы тууралуу маалыматтар канааттандыраарлык эмес.

Гипс, айрыкча таш аз кездешкен аймактарда курулушту жасалгалоодо негизги жана табылгыс материал болгон. Табийгаттан алууга оңой, дээрлик баардык аймактарда табигый булактары кездешкен бул материалдын; иштетүүгө жеңилдиги, ар кандай формага келтирүүгө ийкемдүү болушу, бети тегиз, жылмакай нерседен тышкары баардык нерсеге ширетилиши курулушта негизги материал болушунуна себеп болгон. Айрыкча материалдын арзан жана боёлуп түс берүүгө ылайыктуу болушунан улам курулуштун баардык жеринде ар кандай максатта кылымдар бою колдонулуп келген.

Гипс, арзан болгондугу, тез жана жеңил формага келүү өзгөчөлүгүнөн улам кылымдардан бери ар кайсы тармакта колдонулган. Макаланын алкагында гипстин, түзүлүшү, жасалгалоодо колдонулган ыкмалар жана Анатолиядагы негизги курулуштарда кездешкен үлгүлөрү менен тарыхый өнүгүшү кыскача каралды. Гипс менен жасалгалоо өнөрүнүн, Орто Азия архитектурасынын компоненттери менен жуурулушкан өзгөчө колоритти калыптандырып, Самарадан тартып, Орто Азия жана Иранда, Караханийлердин, Газневилердин жана Улуу Селжуктардын курулушту жасалгалоо ыкмалары жана оймо-чиймдери менен бирге Анатолияга чейин жеткендиги көрүнүп турат.

Негизги сөздөр: гипс, жасалгалоо, искусство, Орто Азия, Анатолия (Кичи Азия).

Гипс в природе встречается в виде каменных отложений. Гипс из покон веков до наших времен является незаменимым ингредиентом архитектуры, дизайна, скульптуры, используется во многих сферах от рестав-

рации до медицины. В архитектуре простейшей формой использования гипса является гипсовая штукатурка. Фрески, созданные методом иллюстрирования окрашенных, оштукатуренных поверхностей (фреска) являются распространенным декоративным ходом. Исследования показали что, используемые в качестве основного материала гипсовые украшения рассматриваются как основная техника декорации. Одной из таких техник является метод вырезания, а другой метод отливания форм. Рассмотрим примеры из времен Эпохи Княжеств в Анатолии; в технике, которая в переводе с малайского языка звучит как “Малакарская” использовались крашенные гипсовые украшения, но об этом факте современная наука не обладает удовлетворительным количеством информации.

Гипс был основным и незаменимым материалом, образующим основу архитектурного украшения, в частности, в регионах небогатых камнем. Гипс легко доступен практически в каждом регионе, его природных ресурсов обычно более чем достаточно, как материал он легко добывается, легко обрабатывается, может быть адаптированным к любому профилю, за исключением плоской поверхности, по этим объективным причинам гипс является материалом, приходящим на ум в первую очередь. В дополнение к тому, что гипс недорогой материал, возможность придавать ему различные формы и окрашивать, стала причиной того, что гипс был использован на протяжении веков для различных целей, почти в любой части здания.

Гипс, являясь недорогим материалом, и благодаря таким функциям, как скорость и легкость формовки используется во многих областях с давних времен. В рамках данной статьи предпринята попытка рассмотреть гипс с исторического ракурса развития, его структуру, технику его использования в украшении передовых архитектурных произведений Анатолии. Искусство гипсового украшения; перекочевало в Анатолию из степной традиции Средней Азии, от свойственного Самар реоригинального стиля, от вручную наработанных методик применения, мотивов и репертуара Центральной Азии, Ирана, Караханидов, Газневидов и Великих Сельджуков.

Ключевые слова: гипс, украшение, художественное искусство, Центральная Азия, Малая Азия.

Stucco is found as gypsum in nature, which has been used for ages as a material on a wide range of fields from architecture and sculpture to the jewelry design, restoration and medicine. In architecture especially, gypsum plaster is the simplest application type of stucco. The murals, or frescoes, created with the illustrations with various dyes on the gypsum-plastered surfaces are a widespread sort of decoration. It can

be easily observed that the material has been shaped with various techniques on the decorative programs which stucco has been utilized as the basic material. One of these technical applications is the moulding, and the other carving. The current knowledge of ours seems to be at an unsatisfying level on the dyed stucco decoration and its production technique whose qualified samples can be beholden on the edifices of the Beylikhs in Anatolia, and which is called 'malakâri' in a way referring to mala (that's trowel) used during its production.

Stucco has been the basic and indispensable material constituting the architectural decoration especially through the regions in which stone as a material is too rare. Among the immediate reasons of indispensability on the material can be offered its easily processability, its suitability to creating every kinds of form, its adaptability to almost all the profiles except for the flat surfaces. Moreover, since it is a cost-effective material and enables to be colored with various dyes, stucco has been applied with diversifying aims on almost every part of the buildings for ages.

Stucco has been used on many fields for the earliest periods of history because of such some characteristics as cost-effectiveness and being easily shaped. Within the scope of this study, the structure, the decorative techniques and the historical development of stucco will be tried to be briefly displayed along with the leading samples encountered in some regions before Anatolia. It has been concluded that the art of stucco decoration was transferred to Anatolia along with the application techniques and motif repertory developed by Karakhanids, Ghaznavids and Grand Seljuks through firstly Samarra and then in Central Asia and Iran in which the authentic styles emerged along with the involvement of steppe traditions of Central Asia.

Key words: plaster, ornament, art, Central Asia, Anatolia.

Гипс жаратылышта гипс ташы катары кездешет. Ташты ысытып, суусу бууланган соң, бөлүктөргө ажыратып алынат. Алар майдаланып кумдай абалга келтирилет. Бул иштин жыйынтыгында бууланып кеткен сууну кайрадан алууга мүмкүн болгон жөнөкөй гипс даяр болот. Таштарды бөлүү жана аны ысытуу деңгээлине жараша түрдүү сапаттагы гипстерди алууга болот. Айрыкча гипстин катуу абалга алып келүү, катуу процессинин тездетүү же жайлатуу үчүн айрым материалдарды кошуу зарыл [Арсеви 1954:38-39; Проудфот 1996: 812-813; Гүлдал 1997: 56; Карачаг 2006: 493-505]¹. Кум абалындагы гипсти белгилүү бир өлчөмдө суу менен аралаштырылып, суюк абалга келет жана аны катый электе каалагандай формага келтирүүгө болот. Гипс байыркы замандан бул күнгө чейин архитекторлор, айкелчилер, зергерлер, реставрациядан тартып, медицина тармагында да колдонулуп келген материал болуп эсептелет.

Архитектурада шыбак абалындагы гипсти шып жана дубалдарды жылмалап кооздоо үчүн колдонушат. Бул гипсти колдонуунун эң жөнөкөй түрү болуп эсептелет. Ал эми шыбакталган дубал беттерине гипс менен сүрөт тартуу (фреска) кеңири тараган. Бул кооздоонун бир түрү. Кооздоо учурунда

¹ Гипстин химиялык структурасы, жасалуу процесси жана түрлөрү боюнча кененирээк маалымат алуу үчүн караңыз.

гипс жасалгалоодо эң негизги материал экени маалым [Өнгө 1969: 10-11; Карамагаралы 1987: 419-426; Өней 1988: 75]² Ал түрдүү ыкмалар менен бир формага келтирилет. Ал ыкмалардын бири болуп - калыптоо ыкмасы саналат. Колдонулуучу жерге ылайык бир формага келтирилип, (нерсенин тегиз кеткен жээги бар сыяктуу эле, мукарнас бөлүкчөсү жана терезеге жайгаштыруучу бириктирүүчү ж.б. болушу мүмкүн) тактай калыптын үстүнө терс көрүнүштө оюлуп коюлат. Гипс суюк абалында калыптын ичине куюлуп, формага келтирилет. Гипс катыгандан кийин калыптан чыгарылат, керектүү жерге баткактын жардамы менен жабыштырылат. Даяр болгон калып гипске бастырылып даярдалат. Бул калыптоо ыкмасынын экинчи түрү. Суюк гипс аркылуу жогорудагыдай жөнөкөй үлгүлөрдөн сырткары [Өнгө 1968: 139-144; Демиралп 1996: 86-89]³ башка чиймелер да жасалган. Анатолиялык Селжук мамлекети жана Бейликтер мезгилинде анча бааланган эмес⁴ [Арык 2000: 179; Эскиси 2001: 243].

Ошондой эле гипс оюу-чийме иштеринде да колдонулат. Бул ыкмада гипс бетине чиймелер кесүүчү аспаптар менен түшүрүлөт. Кооздолуучу жерге алгач гипс жука катмарда сыйпалат. Гипс кургай электе оюу тартып башташат. Өндүрүш тармагында иштердин жогорудагыдай ыкма менен аткарылганын толук бүтпөй калган иштердин үлгүлөрүнөн көрө алабыз [Блаир 1996: 818]⁵. Бул ыкмада белгиленген бийиктикке жетүү үчүн гипс катталып коюлуп, оюла берет. Мындай иштердин үлгүсүн 12-кылымдагы Ирандык михраптардан көрүүгө болот [Бакырер 2000: 4]⁶.

Анатолияда Бейликтер учурунда жасалган үлгүлөр [Өнгө 1971: 6-7, 21; Өнгө 1968: 10-11; Демириз 1979: 22-23; Йүксел 1986: 10]⁷ тууралуу,

² Анатолиялык Селжук мезгилиндеги шыбак, тактай сыяктуу материалдардын бетине түшүрүлгөн боек чиймелер боюнча караңыз.

³ Бейшехир Эшрефоглу Мончосу (13-к. аягы) ысыктык берүүчү бөлүгү терассанын дубалдарындагы, Исахлыдагы Чифте мончосунун (15-к.) чечинүүчү бөлүгүндөгү басма жасалгалар үчүн караңыз.

⁴ Кубад Абад Сарайында гипстелген жээктерге мотивдер "гипс бетине калып басылган" формада берилет; Б. Эскижи адабиятта сөз болгон "басым" техникасынын аткарган лабораториялык тажрыйбалары ийгиликсиз аяктаганын белгилеп, гипс жасалгаларында бул техниканын колдонулбаганын айтат караңыз.

⁵ Палестина жакындарында Хирбет эл-Мафжар археологиялык музейинин (724-43) жана Марракеш шаарындагы Кутубия минаретинин (1157) ичинде аягына чыкпаган жасалгалар бар.

⁶ Фундаменттен айырмалоо үчүн мотивдердин жогору карай оюлуусу менен көзөнөктүү жасалгага ээ болгон "ажур" техникасы жана бул техника аркылуу ишке ашкан үлгүлөр боюнча караңыз.

⁷ Анатолия Селжук мезгилинде Ахлат Богатай Ака күмбөзү (1281) жана Коңя Бейхеким мечити (13-к.) сыяктуу курулуштардын ичинде "малакари" деп аталган үлгүлөр үчүн караңыз; Осмон империясы доорунун башына таандык курулуштардан Билежик Орхан Гази

жасалгалоодо колдонулган «малакари» деп аталган сүргү, боёлуучу гипстер жана оймо-чийменин жасалуу жолдору тууралуу азыркы учурда маалыматтарыбыз жеткиликтүү эмес. Кооздоо техникасы шып жана дубалдардын бетине гипс 1 см калыңдыкта сүргү сыяктуу кичинекей каражаттар менен мыкталуу, боёлуу жолу менен ишке ашкандай эле, [Арсевиен 1950: 1270] гипсти көбүртүү жолу аркылуу боёо - «калем ишинин» бир түрү болуп эсептелет [Иртеш 1985: 427]. Чиймелер жука катмарда шыбалган гипстин бетине түшүрүлгөн. Фундаментке ийилген же тик формада оюлуу менен шыбалган [Иртеш 1985: 427]⁸. Бул - өндүрүш жаатына таандык гипс менен оймо-чийме аркылуу жасалгаланган кооздоонун башка бир түрү экени маалым. Жасалгалоонун бул сыяктуу үлгүлөрү Бейликтер доорунда айрым Осмон империясынын структурасында кездешет. Оймо аркылуу кооздоо ишинде нерсенин бети гипс менен боёлгон (гипстин көбүртүлүүсү). Мындай үлгүлөр классикалык Осмон империясынын доорунда көбөйгөн [Немлиоглу 1989: 310-314]⁹. Темадан сырткары сөз кылып жатып, Стамбулдагы Шехзаде башы мечитинин да башкача жол менен гипс менен кооздолуп жасалганын айтпай кетүүгө болбос. Мечит терезелеринин маңдайы түстүү гипс менен өсүмдүктүн формасы түшүрүлүп геометриялык жол аркылуу кооздолгон. Бул иш «түстүү гипстин пломбалык техникасы» деп аталат¹⁰ жана Гөнүл Жантайга таандык [Жантай 1996: 353-358].

Гипс айрыкча таш аз кездешкен аймактарда эң негизги жана зарыл архитектуралык жасалга болгон. Өндүрүүгө оңой жана ар бир аймакта табигый ресурстары кездешкен бул материалдын иштетилиши оңой. Ошондой эле анын түрдүү формага келтирүүгө мүмкүн болгон жана тегиздикте эле эмес түрдүү профилидерге ыңгайланышы анын эң негизги өзгөчөлүгү. Гипс арзан материал болуп саналат. Ал ар түскө боёлуу менен кылымдар бою ар кайсы жерде ар түрдүү багытта колдонулуп келген.

Байыркы Египетте, Месопотамияда гипс архитектурада түзүлүш жана жасалга материал катары да колдонулган [Анарноусх 1996: 814]¹¹. Гипс

мечити (14-к.) «малакари» техникасы менен кооздолгон жалгыз үлгү болуп саналат.

⁸ Сүрөтчү С.Иртеш оюу менен кооздолгон жасалгаларды «Малакари техникасы», мотивдерди ишке ашуу формасына жараша жөнөкөй, жасалгалуу жана тоголок формадагы малакари деп үч топко бөлгөн.

⁹ Осмон империясынын архитектурасына таандык бул жасалгалар, калем иши жасалгаларга таандык «Техникага жараша баалоо» ыкмасынын негизинде «Малакари техникасына» окшоштурулуп ишке ашкан.

¹⁰ Гипстелген ак түстөгү фундаментке мотивдер оюлуп түшүрүлгөндөн кийин түскө боёлгон гипс оюлган тешикке толтурулат.

¹¹ Египет пирамидалары гипс менен бириктирилген жана шыбалган. Месопотамияда үч бурчтуктар, төрт бурчтуктар, L түрүндөгү фигуралар жана айлананын кайталануусунан улам пайда болгон геометриялык курулуштарда өсүмдүк мотивдери жасалгалоонун мазмунун түзөт.

жасалгалоосу Месопотамиядан Сирия жана Ирандын чыгыш тарабына жайылып, Парфия падышалыгынын сарайларында да улана берген [Анарноусх 1996: 814].

Гипс III-IV кк. Сасаний падышалыгынын мезгилинде эле Иран жергесинде бир тектүү стилде пайда болгон [Анарноусх 1996: 814-815; Смхмидт 1968: 175-184]¹². Жер ортолук деңиз аймагында да гипс түшүнүгү бар. Бирок оңдоо-түзөө же бүтпөй калган иштерде да гипс кыска убакыттын ичинде бүтүрүүчү материал катары колдонулган. Сапаттуу гипс айкелчиликте колдонулбайт [Грабар 1998: 181; Раутманн 1996: 816-817]¹³.

Ислам дини кабыл алынганга чейин алгач бышпаган, андан кийин бышкан кирпичтер дубал курууда колдонулган. Дубалдын сырты суюк гипс менен шыбалган. Ошонун бетине оймо чийме жасалган [Грабар 1964: 74].

Гипстин Орто Азияда Аму Дарыясынын түндүк тарабында жайгашкан Кара-Тепеде, Уштур-Мулло комплексинде жана башка будда аймактарындагы айкелчиликте, ошондой эле байыркы убактан бери Хорезмде орун алган Калалы-Гыр эстелигинде ажыдаардын башын (б.з.ч. VI-кк.) жана дубалдарды боёп кооздоо иштеринде колдонулуп келгендигин көрсөтчү [Зеймал 1996: 821]. Эски Бухара шаарынын жакынындагы Варахша хан-сарайы да гипс менен боёлуп, кооздолуп жасалгаланган. Буларды башкы үлгүлөр катары кароого болот [Зеймал 1996: 821]. Индия менен Афганстанда да гипс иштеринин үлгүлөрүн кездештирүүгө болот. Индияда гипс биринчи жолу Беснагар, Бхархут, Санчи, Павни сыяктуу жерлерде гипс дубалга, шыпка, ступанын төбөсүнө (буддалардын сыйынуучу жайынын шиш чокусу), эстелик жасоодо колдонулган [Гуаглиотти 1996: 824-825].

Ислам жергесинде айрыкча Жакынкы Чыгыш аймактары кургак климатка ээ болгондуктан бул арзан жана жөнөкөй материал менен курулуштун ички, тышкы түзүлүшүн жасалгалашкан. Гипс, бышпаган кирпич же уранды таштардан тургузулган дубалдарды курууда да керектелген [Блаир 1996: 818]. Гипс негизинен түрдүү дизайн менен оюлуп, калыпталып, бара-бара боёло баштаган. Ал Ислам өлкөлөрүнөн Иракка, андан ары бардык мусулман

¹² Парфия падышалыгына караганда Сасанид падышалыгынын жасалгалоо иштеринде өсүмдүк мотивдери татаал болгон. Стилдик да табигый өсүмдүк мотивдери бир эле курулушта колдонулган. Киште (5-кк.) жана Ктесифондо (6-кк.) акантус өсүмдүгүнүн мотивдери колдонулган; Сасанид падышалыгына таандык жасалгалар үчүн караңыз.

¹³ Византия империясынын искусствосунда да гипс колдонулган. Анатолиядагы византия империясына таандык курулуштар учурда да кездешет. Византия искусствосунда гипс материалы менен дубалдарды, шыптарды кооздоо, рамка, каалга-терезе рамкалары ж.б. бул сыяктуу архитектуралык элементтер колдонулган. Эң жөнөкөй гипс менен Сирияда Харран эстеликтериндеги сыяктуу эле таш жана кирпич беттери боёлгон.

өлкөлөрүнө жайылган. Жаңыдан кадам таштаган курулуш проекттери ишти тез бүтүү үчүн сапаттуу жасалганы талап кылган. Иран жеңишинен кийин бул өлкөгө таандык кол өнөрчүлүк иштери мусулман өкүмдарларынын кызматында жүргүзүлгөн [Грабар 1964: 74].

Омейяд халифатынын архитектурасы да Сасанид падышалыгынын таасиринде калган [Кресвелл 1989: 195-196]¹⁴ ар түрдүү фигурадагы жөнөкөй гипс менен кооздоо өнөрү жайылган. Гипс менен кооздоо, жасалгалоо ыкмасынын келип чыгыш санатынын теги Омейяд халифатынын Мышетта, Кусейр-Амра, Аббасиддердин Самарра ж.б. ээн сарайларынан башталат. Аббасид династиясындагы Багдаттан тышкары Балх, Герат, Мерв баш болгон чыгыш Иран, Самарканд, Бухара сыяктуу маданий борборлордо да гипстөө чеберчилиги, өнөр жана ыкма санаты өнүккөн. Самаррада өсүмдүктүн формасындагы кооздоолор бара-бара обочолонуп жок болуп кеткен [Кубан 2001: 76]. Парфиядан бери Иранда өнүгүп келе жаткан гипстөө иши, Самарра сарайынын таасири аркылуу өзгөчөлүктөргө ээ болот [Өней 1973: 147].

Борбордун Шамдан (Шамдан?) Багдатка көчүүсү менен эрте Ислам дүйнөсүндө Орто-Жер деңиздик жана кеч антик доордон сырткары Борбор Азия жана Ирандын таасири түрткү бере баштайт. Самаррада казуунун натыйжасында пайда болгон гипс жасалгалары Герцфельд тарабынан I, II жана III стилге бөлүштүрүлгөн [Херцфельд 1923]. Гипс жасалгалары өнүгүүнүн чиймеси экени эске алынуу менен түрдүү формага А(III), Б(II), С(I) болуп бөлүнөт. Ислам аймактарында ар түрдүү изилдөөлөрдүн натыйжасында жасалган стилдеринин таасири жана улануусу, башка материалдарга да чагылдырыла тургандыгы белгилүү болгон [Эттингхаузен 1952: 72-83]¹⁵. Бул иш улануу менен Иран аркылуу Анатолияга жетет. Гипс тактай, таш ал тургай кафель менен кооздоонун да булаг, өзөнгүсү болуп кала берген [Өней 1973: 147-273]¹⁶.

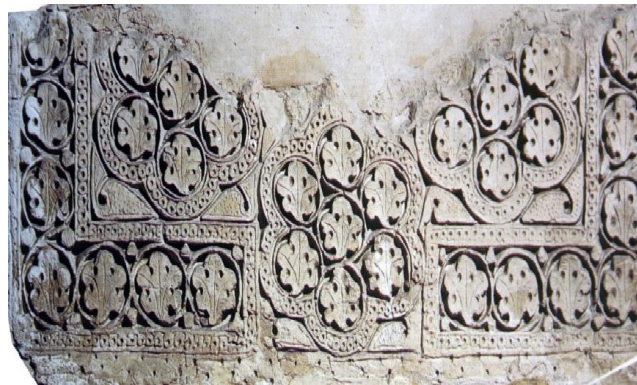
Самарра стилдеринин биринчиси А(III) стили Омейяд халифаты жана Сасанид салтынын уландысы болуп саналат [Кресвелл 1989:347; Эттингхаузен 1952: 102]¹⁷. Караңыз 1-сүрөт.

¹⁴Омейяд халифаты Аль-Валид II учурунда Палестинада курулган Хирбет эл-Мафжар музейинин (723-743) диван бөлмөсүндө гипс бөлүктөрүнөн акант өсүмдүгүнүн жалбырагы кездешкен талдар, тамчы мотивиндеги жана үч бурчтукка бөлүнгөн өсүмдүк гүлү жана пальма тартылган.

¹⁵Бул тема ар кандай үлгүлөр менен деталдуу түрдө Эттингхаузентарабынан колго алынган.

¹⁶Г.Өней Самаррага таандык стилдерди Анатолия жана Иранда ар түрдүү үлгүлөр менен сунган. Кененирээк маалымат алуу үчүн караңыз.

¹⁷Мышатта жана Куббат ас-Сахра сыяктуу Омейяд архитектурасында кездешкен асма жалбырактар басма мотив катарында берилген. Асма жалбырактар беш тилимге бөлүнгөн жана анын саптары, жалбырактары рамкаланган. Мышатта жана Куббат ас-Сахра мечиттериндеги жасалгадан эки түрдүүлүгү менен айырмаланат. Жалбырак менен саптын бириккен жери билинбейт, дубалдын ылдый

1-сүрөт: Самарра гипстик жасалгалоо [Э.Герцфельден]

Экинчи Б(II) стилге көбүнчө геометриялык уячанын ичинде камтылган өсүмдүк чиймелери тиешелүү. Жалбырак беттери сүзгүч сыяктуу тешик болот. Бул стилдин эң белгилүү өзгөчөлүгү анти-натуралисттик болгондугунда [Кресвелл 1989:347; Эттингхаузен 1952: 102]¹⁸. Караңыз 2-сүрөт.

2-сүрөт: Самарра гипстик жасалгалоо [Э.Герцфельден]

Самарра гипстик жасалгалоо стилдеринин арасынан эң кызыктуусу - үчүнчү С(I) стили болуп саналат. Бул стилге мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири калыпка салуу техникасы. Мындан сырткары кайталануусу, ийилген формада кесүүсү, абстрактуу темалары, бардык бетин жабуусу, симметриялуу болушу менен өзгөчөлөнүп турат [Эттингхаузен 1952: 103]¹⁹. Караңыз 3-сүрөт.

тарабында толуктоочу бөлүгүнүн көбөйгөндүгү байкалып турат.

¹⁸Ар өсүмдүк бөлүкчөсү көз карандысыз. Ар мотивдин чекелери оюу менен берилген. Абстрактуу түзүлүштөрдө контурлар жөнөкөйлөштүрүлүп берилген.

¹⁹Дизайн калыпка келтирилет. Четтери спираль менен оюлуп отурат. Кээде тегиз эместик, жаракалар кездешши мүмкүн, жээктердин ичке болуп калышы мүмкүн. Айрыкча ийилип кеткен сызыктар аркылуу дубал сапаттуу көрүнөт. Дубалдын бардык бети жасалгаланып, фундаменти көрүнбөй калат. Акыркы бөлүгүн тике сызыктуу симметрия түзөт бирок (дубал бетинин бийиктигин же декоратордун геометриялык биригилүүлөргө кайдан кириши керек экендигин билиши да кирет) бул сызык

3-сүрөт: Самарра гипстик жасалгалоо [Э.Герцфельден]

Бул стилдин булактарына байланыштуу суроолорго алигиче ачык жооп табылган эмес. Жасалгалоо ыкмаларында көбүнчө жыгач же металл колдонулушу керек. Бул калып жана ыкмаларга окшош бир канча үлгүлөрдү археологиялык казуулардын натыйжасында Орто жана Ички Азиядагы көчмөн жайлардан кезиктирүүгө болот. Бул жерде да өсүмдүк жасалгоолор сынаруу өзгөрүүлөр пайда болгон. Адабий булактар боюнча ар кандай көз караштарга карабастан Доган Кубан [Райс 1984: 33; Грабар 1964: 149; Эттингхаузен 1952: 103-104]²⁰ Орто Азиядагы талаа, жыгач устаты жана чеберчилиги салтына байланыша аларын искусствоведдер арасында жалпыланган пикирбар экенин айткан [Кубан 2001: 76-77].

Балхдагы Хажы Пийаде мечитиндеги (9-кк.) гипс жасалгасы Самаррадагы жасалгоолорго окшош [Кубан 2001: 77].

Каирдеги Тулуноглу Ахметтин жардамы менен курулган мечит (876-877-жж.) Самарра жасалгасынын Б тобундагы түрү менен кооздолгон. Айрыкча геометриялык чиймелердин да үлгүсүн көрүүгө болот [Кресвелл 1989: 392].

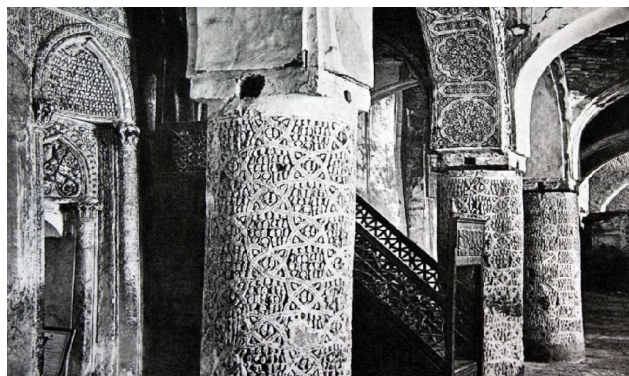
Бул түр Аббасид мезгилинде Ирак тарапка оойт. Жүзүмдүн саландаган жалбырактарын элеси жасалганын негизин түзөт [Кресвелл 1989: 348].

Х кылымдан кийин Иранда бардык курулуштардын ичи гипс менен кооздолдо баштаган. Х кылымда курулган Найин Улуу мечитинин [Попаи 1967: 936] чыгыш тарабында үч куполу бар михрап бөлүгүнүн жээги, ич тарабы (имарат же башка нерсенин жарым шарга окшоп тоголок болуп турган төбөсү) гипс менен кооздолгон. Жээгинде медаль түрүндө тилимдер кездешет. Алардын ичи пальма түрүндө көбүртүлүп берилген. Ал эми михраптын маңдайы

билинбейт бирок бара-бара айырмалана баштайт. Бул сызыктарга арабеск деген ат берилген.

²⁰ Д.Т.Райс бул ыкманын Аббасиддердин сарай кароолчулары түрк аскерлери тарабынан Орто Азиядан келгенин айтса, буга О.Грабар толук баш ийбейт. Бирок ыкманын ресурсу катары металл жумушчулугун белгилейт.

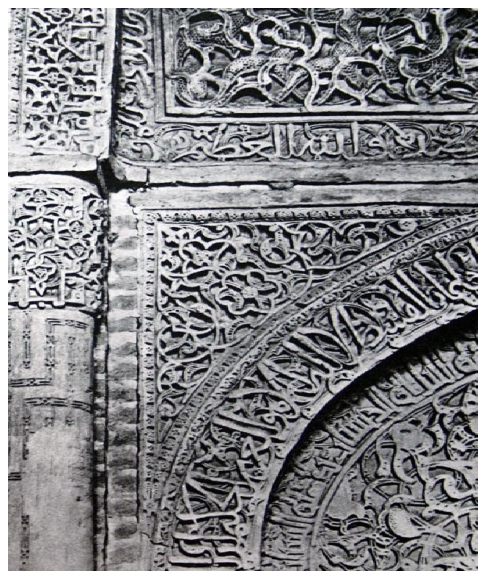
өсүмдүк чиймеси аркылуу көптүрүлүп кооздолгону көрүнүп турат [Эттингхаузен 1952: 212-213].

4-сүрөт: Найин Месжид-и Жума гипстик жасалгалоо [А.У. Попеден]

Караханийлер доорунда XI-XII-кылымдарда курулган Тирмиз сарайынын дубалдары да гипс аркылуу геометриялык, өсүмдүк, жазуу чиймелер менен кооздолгон [Жезар 1977: 220-221]. Бул жер өнүккөн структура болгон үчүн фигуралардын эркин түрдө жасалганы көнүлдү бурат.

Хамаданда 12-кылымдын экинчи жарымында курулган Кумбед-и Алевийанын [Шани 1994: 71-78] михрап жана дубалдары гипс менен капталган. Мында башкы нерселер - фундаменттин өсүмдүктүн элестери чиймеленип, эки кабаттуу болуп курулушу жана жазуулар. Жогору карай кеткен өсүмдүк бутактарынын чиймелери Самарра Б стилинин үлгүлөрү сыяктуу кичинекей чарчы тешик жана сүзгүч тешиги формасында жаңыдан иштелип чыккан. Ошондой эле буга окшогон үлгүлөрдү Ардистан жана Зевваре Улуу мечиттеринен да кездештирүүгө болот [Шани 1994: 72].

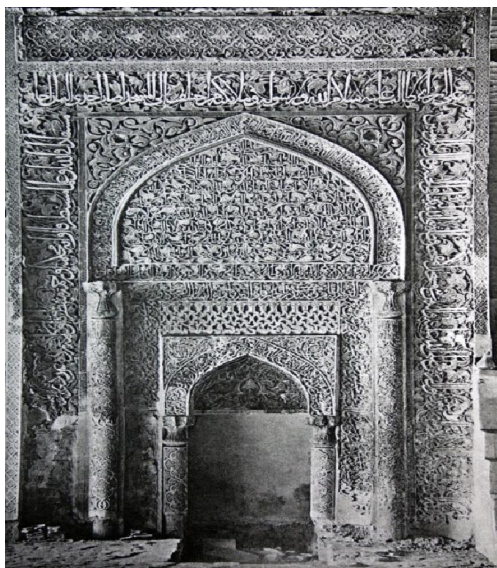

5-сүрөт: Ардистан Месжид-и Жума гипстик жасалгалоо [А.У. Попеден]

Ирандагы Рей шаарында табылган (XII кылымда) жана учурда Нью-Йорк шаарындагы Метрополи-

тен музейинде көргөзмөгө коюлган ханзаада же сарайга тиешелүү адамдардын бири гипстен жасалган анын айкели тургузулган, боёлгон [Эттингхаузен 1952: 289]. Гипстен жасалган жана боёлгон аялдын айкели табылган. Бул айкел Иранга таандык деген божомолдор бар жана ушул айкел менен 144,8x49,5 см. өлчөмдүү Метрополитен музейиндеги айкелди Ислам сарай жасалгаларынын бөлүктөрү деген да түшүнүктөр бар [Роксбург 2005: 86-87, 386-387].

Иранда Селжук мезгилиндеги курулуштардын ички жасалгалоо, гипстөө салты Илхандар мамлекети доорунда уланган. Илхан султаны Олжейту тарабынан Исфahan Жума [Габриэль: 7-44] мечитине 1310-жылдагы михраптардагы несх жазуусу жана бийик арабеск түрүндөгү чийме арабесктери Улуу Селжук доору салтын улантчу [Диманд 1958: 98]. Илхандар гипс усталыгы жана жумушчулугу кийин Тимуриды мамлекети гипс жасалгалоо иштеринин негизин түзгөн [Кейн 1987: 61-62].

6-сүрөт: Исфahan Месжид-и Жума, Султан Олжейту гипстик михрабы [А.У. Попеден]

Жыйынтык

Гипс, арзан материал болгондугу, тез жана жеңил формага келүү өзгөчөлүгүнөн улам кылымдардан бери ар кайсы тармакта колдонулуп келген. Макаланын алкагында гипстин түзүлүшү, жасалгалоодо колдонулган ыкмалар жана Анатолиядагы башкы курулуштарда кездешкен үлгүлөрү менен тарыхый өнүгүшүн аныктоого аракет жасалды. Гипс менен жасалгалоо өнөрүнүн, Орто Азия архитектурасынын компоненттери менен жуурулушкан өзгөчө колоритти калыптандырып, Самарадан тартып, Орто Азия жана Иранда, Караханийлердин, Газневилердин жана Селчуктардын курулушту жасалгалоо ыкмалары жана оймо-чиймдери менен бирге Анатолияга чейин жеткендиги көрүнүп турат.

Гипс, Анатолиялык Селчуктарга, айрыкча бейликтерге таандык эстеликтерде көп кездешет. Диний эстеликтерде михрабдан баштап, дубалдарды агартууда, текче жана секичелердин жасалышында;

коомдук курулуштарда айрыкча селчук сарайларынын дубалдарында текче жана секичелерди жасоодо колдонулгандыгын көрөбүз. Айрым учурда кирпич жана айнек менен бирге колдонулган үлгүлөр да учурайт. Оюу ыкмасы менен жасалган үлгүлөр менен бирге калыпка келтирүү ыкмасы да колдонулгандыгы байкалат. Гипс менен жасалгалоо Анатолиялык Селжук мамлекети искусствосунун алкагында улам өнүгүп олтуруп жаңы өзгөчөлүктөрдү камтуу менен бейликтер жана Осмон түрк мамлекетинин искусствосунда өнүккөн.

Адабияттар:

1. Arık, R. Kubat Abad, İstanbul, 2000.
2. Arseven, C. E. "Sanat", *Sanat Ansiklopedisi*, C.1 İstanbul, 1954, s.38-39.
3. Arseven, C.E. "Malakari", *Sanat Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C.III, Ankara, 1950.
4. Azarnoush, M. "Ancient World", *The Dictionary of Art*, c. XXIX, New York, 1996.
5. Bakırer, Ö. XIII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, (2. Baskı), Ankara, 2000.
6. Blair, S. B., Bloom, J. M. "Islamic Land", *The Dictionary of Art*, c. XXIX New York, 1996.
7. Cantay, G. "Şehzade Camisi'nin Alçı süslemeleri" *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara. 24-27 Ekim 1988) Ankara, 1996, s.353-358.
8. Cezar, M. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977.
9. Creswell, K. A. C. *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Essex 1989.
10. D. J. Roxburg, *Turkish A Journey of A Thousand Years, 600-1600*, Royal Academy Of Arts, London, 2005, s. 86-87, 386-387.
11. Demiralp, Y. *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara, 1996.
12. Demiriz, Y. *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir(1300-1453)*, İstanbul, 1979.
13. Dimand, M. S. *A Handbook of Muhammeden Art*, New York 1958.
14. Eskici, B. "Alçı Mihraplarda Yapım Yöntemleri ve Süsleme Teknikleri Üzerine Gözlemler", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler (19-20 Nisan 2001)*, Ankara, 2001.
15. Ettinghausen, R. "The Beveled Style in the Post-Samarra Period", *Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, Edited by George C. Miles, New York, 1952, s.72-83.
16. Gabriel, A. "Le Masjid-I Djum'a d'Isfahan", *Ars Islamica*, MCMXXXV, II/ 1, Ann Arbor, University of Michigan Press, s.7-44.
17. Grabar, O. Derek, H. *Islamic Architecture and its Decoration*, London, 1964.
18. Grabar, O. *İslam Sanatının Oluşumu*, (Çev: Nuran Yavuz), İstanbul, 1988.
19. Gürdal, E. "Alçı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. I, Yapı Endüstrileri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997.
20. Herzfeld, E. *Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und Seine Ornamentik*, Ausgrabungen von Samarra, I, Berlin, 1923.
21. İrteş, M. S. "Kalem İşlerimiz Bugünü ve Yarını" *H.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi I. Ulusal Sempozyumu, Tebliğler (17-19 Nisan 1985)*, Ankara, 1985.
22. Karaçağ, A. "Alçı Sanatı", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)*, Cilt 2,

- (Editörler: Ali Uzay Peker-Kenan Bilici), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.493-505.
23. Karamağralı, B. “Şeyh Mekkun Türbesindeki Sgraffittolar”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, 1987, s.419-426.
 24. Kroger, J. Sasanidischer Stuckdekor, Mainz 1982.
 25. Kuban, D. Divriği Mucizesi, İstanbul, 2001.
 26. Nemlioğlu, C. 15., 16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Kalem İşleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1989.
 27. O’Kane, B. “Timurid Stucco Decoration”, Annales Islamiques, S.20 (1984), s.84.
 28. Öney, G. “İran’da Erken İslam Devri Alçı İşçiliğinin Anadolu Selçuk Sanatında Akisleri” Belleten, c.XXXVII, sayı: 147, Ankara, 1973.
 29. Öney, G. *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1988.
 30. Önge, Y. “Konya’da Beyhekim Mescidi”, Önyasa, C.III, sayı: 29, 1968, s.10-11.
 31. Önge, Y. “Konya-Beyşehir’de Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı”, Vakıflar Dergisi, sayı: 7, Ankara, 1968, s.139-144.
 32. Önge, Y. “XIII ve XIV. Yüzyıllarda Anadolu Mimari Eserlerini Süsleyen Boyalı Nakışlar”, Önyasa, C.IV, sayı: 43;(1969), s.10-11.
 33. Proudfoot, T. “StuccoandPlastwork”, *The Dictionary of Art*, XXIX, New-York, 1966, s.812-813
 34. Quagliotti, A. M. “IndiaandAfghanistan” *The Dictionary of Art*, c. XXIX, New York 1996, s.824-825.
 35. Rautmann, M. “Early Christian and Byzantine”, *The Dictionary of Art*, c. XXIX, New York 1996, s. 816-817.
 36. Schmidt, V. J. “Figürliche Sasanidische Stuckdekorationen Aus Ktesiphon”, *Ars Islamica*, MCMXXXVII, IV/1, Ann Arbor, University of Michigan Pres, New York, 1968, s.175-184.
 37. Shani, R. “Stucco Decoration in the Gunbad-i ‘Alewiyyan at Hamadan” *The Art of Seljuqs in Iran and Anatolia*, (ed. R.Hillenbrand), Costa Mesa 1994.
 38. Tokman, C. *Maddeler ve Teknikler*, Ankara, 1974.
 39. Yüksel, L. *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Sanatında Alçı Süsleme (12.-14. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 1986.
 40. Zembilic, G.,Çaikkocaoğlu, S. *Diş Hekimliğinde Maddeler Bilgisi*, İstanbul, 1973.
 41. Zeymal, Ye.V. “Central Asia” *The Dictionary of Art*, c.XXIX, New York 1996, s.821.

Рецензент: д.и.н., профессор Табалдиев К.